

ԱՍՈՐԵՍԱՆԻ ԱՐՔԱ ԹՈՒԿՈՒԼՏԻ-ՆԻՆՈՒՐՏԱ Ի-Ի
(Մ.Թ.Ա. 1242-1206 ԹԹ.) ՆԱԻՐՅԱՆ ԱՐՇԱՎԱՆՔԸ

Ռուսլան Ֆականյան

Պատմական գիտությունների թեկնածու
ՀՀ ԳԱԱ արևելագիտության ինստիտուտ
ՀՀ, Երևան, Մարշալ Բաղրամյան 24/4
Էլ. հասցե՝ roslantsakanyan@gmail.com

Հոդվածը ներկայացվել է 26.07.2022, գրախոսվել է 29.07.2022, ընդունվել է տպագրության 07.08.2023
DOI: 10.53548/0320-8117-2023.2-57

Ներածություն

«Նաիրի երկիր(ներ)»-ը (KUR.KUR *Na-i-ri*) առաջին անգամ հիշատակվում է (են) միջինասորեստանյան արքա Թուկուլտի-Նինուրտա I-ի (մ.թ.ա. մոտ 1242-1206 թթ.¹) արձանագրություններում: Ներկայումս մեզ հայտնի 54 արձանագրություններից «Նաիրի երկիր(ներ)»-ը հիշատակված է(են) 17-ում²: Պատմագիտության մեջ դեպի Հայկական լեռնաշխարհի և մասնավորապես «Նաիրի երկիր(ներ)» Թուկուլտի-Նինուրտա I-ի ռազմարշավի ժամանակագրությանն ու դրդապատճառներին անդրադարձել են բազմիցս: Սակայն մինչ օրս արտահայտված կարծիքները որոշ դեպքերում իրարամերժ են, իսկ երբեմն էլ կարոտ են հիմնավորման: Թուկուլտի-Նինուրտա I-ի արձանագրությունների նոր ընթերցումը հնարավորություն է ընձեռում հիշյալ արշավանքի թվագրության, պատճառների և արդյունքների հարցերը դիտարկել ոչ թե մեկուսի, այլ Ասորեստանի այդ արքայի առաջին երեք տարիների արշավանքների համապատկերում:

Թուկուլտի-Նինուրտա I-ի արձանագրությունների ժամանակագրական խնդիրները

Աղբյուրագիտական նյութի սղության պատճառով միջինասորեստանյան պետության ռազմաքաղաքական պատմության լուսաբանությունը որոշակի դժվարություններ է հարուցում: Իսկ մասնավորապես Թուկուլտի-Նինուրտա I-ի գահակալության շրջանի մանրամասների պարզաբանման գործում հիմնա-

¹ Միջինասորեստանյան ժամանակաշրջանի ժամանակագրության, ինչպես նաև Թուկուլտի-Նինուրտա I-ի կառավարման թվականների վերաբերյալ մանրամասն տե՛ս Bloch 2008, 143-178, Bloch 2010, 1-35, Röhlig 2008, 189-196, Freydank 1991, 188-189, Freydank 2005, 45-56, Wilhelm, Boese 1987, 74-117.

² RIMA 1. 1987, A.O.78.1, IV, ll. 10, 32, A.O.78.2, I. 31, A.O.78.3, I. 13, A.O.78.4, I. 5, A.O.78.5, II. 9, 39, A.O.78.6, I. 17, A.O.78.7, I. 4, A.O.78.8, I. 9; A.O.78.13, I. 14, A.O.78.16, I. 18, A.O.78.18, I. 23, A.O.78.20, I. 6, A.O.78.23, II. 46, 49, A.O.78.24, II. 18, 31, A.O.78.26, II. 7, 12; A.O.78.1001, rev. I. 7, A.O.78.1010, I. 5.

կան դժվարությունը պայմանավորված է նրանով, որ արքայի արձանագրություններում իրադարձությունները ներկայացված են ժամանակագրական անկանոն շարվածքով: Թուկուլտի-Նինուրտա I-ի հայտնի արձանագրություններից հստակորեն թվագրված են միայն երեքը՝

1. թվագրված է արքայի կառավարման 15-րդ տարով՝ «ITI *Al-la-na-tu [li-mu]* ^{md}A-šur-EN-DINGIR.MEŠ» - «Ալլանարու ամիս, Աշշուր-բէլ-իլանիի էպոնիմատի տարի»³,

2. թվագրված է կառավարման 18-րդ տարով՝ «*li-mu mI-na-dAš-sur-MU-aš-bat*» «Ինա-Աշշուր-շումա-աժբաթի էպոնիմատի տարի»⁴, և

3. թեև թվագրված է, բայց վնասված են ամսանունն ու տարվա անվանադրի անունը՝ «ITI xxxx *li-mu* xxxx»⁵:

Այդուհանդերձ, հայտնաբերված տնտեսական և այլ բնույթի փաստաթղթերը հնարավորություն են ընձեռում ոչ միայն վերականգնել այս արքայի կառավարման ժամանակահատվածի էպոնիմների ցանկը, այլև նրա գահակալության շրջանի հիմնական իրադարձությունների ժամանակագրական կարգը:

Թուկուլտի-Նինուրտա I-ի կառավարման առաջին երեք տարիների ռազմարշավների համար խիստ կարևոր են արքայական տարեգրությունները և հատկապես, այսպես կոչված, «*Մեծ արձանագրությունը*»⁶: Արձանագրության մեջ մանրամասն նկարագրված են արքայի գահակալման առաջին տարիներին կատարած ռազմական գործողություններն⁷ ու Աշշուր քաղաքում նոր պալատի կառուցման մանրամասները⁸: «*Մեծ արձանագրությունը*» գրվել է Թուկուլտի-Նինուրտա I-ի կառավարման երրորդ՝ Մուշալլիմ-Ադադի էպոնիմատի տարում⁹ մ.թ.ա. մոտ 1240/1239 թ.-ին¹⁰, երբ Աշշուրում ավարտվել են Նոր պալատի կամ, որ ավելի հավանական է, դրա մի հատվածի շինարարական աշխատանքները:

Երկու արձանագրություններն էլ մանրամասներ են պարունակում Թուկուլտի-Նինուրտա I-ի առաջին երեք ռազմարշավների մասին: Դրանցից առաջինը, ըստ Յ. Բլոխի, տեղի է ունեցել Թուկուլտի-Նինուրտա I-ի գահակալման տարում: Տրամաբանական կլինի կարծել, որ երկրորդ և երրորդ

³ RIMA 1.1987, A.O.78.18, l. 44, ինչպես նաև տես՝ Bloch 2010, 31, Röllig 2008, 4, Freydank 2005, 49-50.

⁴ RIMA 1.1987, A.O.78.6, l. 43, Llop 2013, 551, Bloch 2010, 31, հմմտ. նաև՝ ըստ Վ. Ռյոլիգի, Ինա-Աշշուր-շումա-աժբաթի էպոնիմատի տարին համապատասխանում է Թուկուլտի-Նինուրտա I-ի կառավարման 21-րդ տարուն՝ Röllig 2008, 4, իսկ ըստ Հ. Ֆրեյդանկի՝ Թուկուլտի-Նինուրտա I-ի կառավարման 19-րդ տարուն՝ Freydank 2005, 49-50:

⁵ RIMA 1. 1987, A.O.78.2.

⁶ Bloch, Peri 2016-2017, 2-56, այն բովանդակային առումով նույնական և համարժեք է Ա.Կ. Գրեյտոնի հայտնի «Դիվանի» A.O.78.1 արձանագրությանը:

⁷ Bloch, Peri 2016-2017, 21-31 (Col. I-V), RIMA 1.1987, A.O.78.1. Col. I- Col. IV. l. 36.

⁸ Bloch, Peri 2016-2017, 31-35 (Col. V-VIII), RIMA 1.1987, A.O.78.1. Col. IV. l. 36-Col. VI.

⁹ Bloch 2010, 31.

¹⁰ Bloch, Peri 2016-2017, 42, RIMA 1.1987, 231:

ռազմարշավները տեղի են ունեցել նրա կառավարման առաջին և երկրորդ ամբողջական տարիներին¹¹:

Թուկուլտի-Նինուրտա I-ի կառավարման առաջին երեք տարիների ռազմարշավները (մ.թ.ա. մոտ 1242/41-1240/39 թթ.)

Թուկուլտի-Նինուրտա I-ի տարեգրությունները, բացի այն, որ գրեթե թվագրված չեն՝ հարուցում են ևս մեկ կարևոր խնդիր: Նրա տարեգրությունների մեջ հաճախ չի պահպանվում արշավանքների ու երկրների նվաճման հերթականությունը, և թվարկումներն էլ սովորաբար տրված են բավական խրթին: Շատ հաճախ իրարից տարբեր մի քանի արշավանքներ ընդգրկված են մեկ ընդհանուր նկարագրության տակ: Դրա մի օրինակ է *RIMA. 1. A.O.78.23* արձանագրությունը, որտեղ թվարկված են արքայի գրեթե բոլոր նվաճումները: Սակայն անմիջականորեն աչքի է զարնում այն հանգամանքը, որ արքայի տիտղոսների, աստվածների ու տոհմի պատկանելության նկարագրությունից անմիջապես հետո ընթերցում ենք՝

«27. *i-na šur-ru GIŠ.GU.ZA MAN-ti-ia i-na maḫ-ri-i*

28. *EALA-ia 8 ŠÁR ÉRIN.MEŠ KUR Ḫa-at-ti-i*

29. *iš-tu e-ber-ti ÍD Pu-rat-te*

30. *as-su-ḫa-ma a-na ŠÀ KUR-ia ú-ra-a*»

«27. Իմ գահակալության սկզբում՝ իմ կառավարման

28. առաջին տարում, արմատախիլ արեցի խեթերի երկրի 28800 բնակիչներին՝

29. Եփրատ գետի այն կողմից¹²

30. տեղահանեցի և տարա (նրանց) իմ երկիր»¹³:

Մասնագիտական գրականության մեջ սովորաբար վերոնշյալ իրադարձությունը թվագրվում է արձանագրության տառին համապատասխան՝ առանց ուշադրություն դարձնելու այն կարևոր փաստին, որ խեթական գերիների վերաբերյալ այդչափ կարևոր իրադարձությունը տեղ չի գտել արքայի առաջին երեք տարիների արշավանքներն ու շինարարական գործունեությունը փառաբանող տարեգրությունների մեջ¹⁴:

Թուկուլտի-Նինուրտա I-ի կառավարման շրջանի ուսումնասիրություններում առկա հակասությունների մի զգալի մասը պայմանավորված է արձանագրությունների տարընթերցումներով: Սակայն որոշ դեպքերում դրանք ոչ թե օբյեկտիվ, այլ աղբյուրի կամայական մեկնաբանության բնույթ են կրում՝ ծնունդ տալով համատեքստից կտրված զանազան վարկածերի: Նմանօրի-

¹¹ Bloch, Peri 2016-2017, 42, Tsakanyan 2021, 20-27.

¹² Արձանագրության մեջ նկատի ունի Եփրատ գետի մյուս՝ արևմտյան կողմից:

¹³ RIMA 1. 1987, A.O.78.23, 27-30, հմմտ. նաև՝ A.O.78.24, 23-25, ինչպես նաև տե՛ս և հմմտ.՝ Weidner 1959, NN 16, 17.

¹⁴ Քննարկումների համար մանրամասն տե՛ս Galter 1988, 217-235:

նակ կամայական մոտեցում է ցուցաբերված նաև վերջերս հրապարակված մի աշխատանքում¹⁵:

RIMA 1. A.O.78.23 արձանագրության 30-րդ տողում կարդում ենք՝

«*as-su-ḫa-ma a-na ŠA(libbi) KUR(māti)-ia ú-ra-a*» -

«**տեղահանեցի¹⁶ և տարա (նրանց) իմ երկիր**»:

Մինչդեռ հեղինակը, հղելով հիշյալ արձանագրության Ի.Մ. Դյակոնովի՝ կես դարից ավելի հնություն ունեցող թարգմանությանը¹⁷, նրա 30-րդ տողի վերջին բառը ընթերցում է «*Յաուրի*» և երևան է հանում «*Յաուրի լեռների*» գոյության և անգամ այդ լեռներում «*կուրիական դաշնակցային զորքերի դեմ*» Թուկուլտի-Նինուրտա I-ի տված առաջին ճակատամարտի մասին վարկածը¹⁸:

Հեղինակը զարմանալիորեն անուշադրության է մատնել Ա.Կ. Գրեյսոնի «*Դիվանի*» աքքադերեն տեքստի տառադարձումը՝ նշելով. «*Ա. Գրեյսոնի մոտ Կրանսկրիպցիայի մեջ ակնհայտորեն երևում է Յաուրիի հիշատակությունը, սակայն անգլերեն թարգմանության մեջ այն բացակայում է: Ի. Դյակոնովի մոտ այս հատվածի թարգմանությունը հստակ է*»¹⁹: Մեզ իրավունք չենք վերապահի նշել, թե հեղինակն իր ձեռքի տակ չի ունեցել Ա.Կ. Գրեյսոնի «*Դիվանի*»: Փաստը մնում է այն, որ նա բացառապես օգտագործել է Ի.Մ. Դյակոնովի վերոնշյալ աշխատանքը: Բնականաբար, հարց է առաջանում, թե հեղինակի մոտ ինչպե՞ս է առաջացել «*Յաուրին*», ու ինչու է այն շփոթվել *I(J)ū/aru* էթնիկ ծագման տեղանվան հետ²⁰: Մեր կարծիքով, հեղինակը, պարզապես չընկալելով *KUR-ia (mātiya)*՝ «*իմ երկիր, երկիրս*» արտահայտությունը և արհեստականորեն «*երկիր*» բառի շումերական որոշից (դետերմինատիվ) անջատելով աքքադերենի *-i(y)a* անձնական կցական դերանվան դիմորոշ վերջածանցը (եզակի թիվ, 1-ին դեմք)²¹, այն կցել է «*նրս/ա*» բառին, որից էլ ստացել է «*Յ/հաուրի*» անվանումը:

Ցավոք, բնագրերի նման թերըմբռնումներն ու աղճատումները եզակի չեն և լրացուցիչ դժվարություններ են ստեղծում պատմական իրադարձությունների վերականգնման առանց այդ էլ դժվարին գործում:

Թուկուլտի-Նինուրտա I-ի առաջին ռազմարշավը դեպի Ուկ/քումենու/Կումանի և Գ/Կուտու՝ (մ.թ.ա. մոտ 1242/41 թ.)

Թուկուլտի-Նինուրտա I-ը նշում է, որ «*ina šarrū> šarrūtiya*»՝ իր գահ բարձրանալու տարում, մ.թ.ա. մոտ 1242/1241 թվականին արշավանք է իրա-

¹⁵ Սարգսյան 2019, 232-251:

¹⁶ Յականյան 2018, 21-27, Oded 1979, 5-9:

¹⁷ Дьяконов 1951, N 6, 268-269.

¹⁸ Սարգսյան 2019, 233, 239, 246:

¹⁹ Սարգսյան 2019, 233 ծնթ. 6:

²⁰ RIMA 1. 1987, A.O.76.1, l. 23, A.O.89.7, Col. III, l. 21, Nashef 1982, 144-145.

²¹ Huehnergard 2011, 79-80, Riemschneider 1978, 152-155, 293, von Soden 1969, 42-44.

գործել Ուկումենու և Կուտու երկրների դեմ²²։ Ինչպես երևում է արձանագրության համատեքստից, Թուկուլտի-Նինուրտային դեպի հյուսիս՝ Ուկումենու (Կումանի)²³ և Կուտու²⁴ երկրների դեմ արշավանքի է դրդել վերոնշյալ տարածքների անհնազանդ լինելու հանգամանքը²⁵։ Դեռ ավելին՝ «Այդ ժամանակ նրանք միավորվեցին (”) իմ զորքի դեմ մի դժվարամարտչեղի վայրում՝ լեռնային կիրճում»²⁶։ Արձանագրության վերոհիշյալ տողերը վկայում են, որ Ուկումենուն և Կուտուն Ուկումենուի արքա Աբուլեի գլխավորությամբ միասնաբար են հանդես եկել Ասորեստանի դեմ։ Արդյունքում, դաշնակիցները պարտություն են կրում, և Աբուլեն ու մեծ թվով իշխաններ գերի են վերցվում և շղթայակապ տարվում Աշշուր։ Ըստ արձանագրության՝ հետագայում Թուկուլտի-Նինուրտա I-ը Աշշուրի գերագահությունն ընդունելուց, հավատարմության երդում տալուց և իրեն ամենամյա հարկ ու տուրք վճարելու պարտավորություն ընդունելուց հետո Ուկումենուի և Կուտուի իշխանավորներին թույլատրել է վերադառնալ իրենց երկրները²⁷։ Այլ հարց է, թե Ուկումենուի ու Կուտուի հնազանդեցումը տեղի է ունեցել մեկ արշավանքի ընթացքում, թե նույն տարում կատարված կրկնակի արշավանքի շնորհիվ²⁸։ Սակայն արձանագրության համապատասխան տողերի համեմատությունը Թուկուլտի-Նինուրտա I-ի՝ նույն իրադարձությունների մասին պատմող այլ արձանագրությունների տվյալների հետ, թույլ է տալիս ենթադրել, որ այստեղ խոսքը կոնկրետ մեկ արշավանքի մասին է։

Երկրորդ արշավանքը դեպի Շարնիդա, Մեխրու, Կատմուխու և հարակից շրջանները (մ.թ.ա. մոտ 1241/40 թ.)

Ուքումենուն ու Կուտուն հնազանդեցնելուց հետո Ասորեստանի արքան արշավում է դեպի հյուսիս-արևմուտք՝ Շարնիդա (*Šarnida*)²⁹, Մեխրու (*Mehru*)³⁰ և Կատմուխու (*Katmuḫu*)³¹ երկրներ³²։ Շարնիդա և Մեխրու արշավանքի ժա-

²² Tsakanyan 2021, 21-24, Bloch, Peri 2016-2017, 23-27, Col. I, 37 – Col. III, 27, Görg 1989, 202-207, Col. I, 37 – Col. III, 27, ինչպես նաև տե՛ս և հմմտ. RIMA 1. 1987, A.O.78.1. Col. II, 14 – Col. III, 11, and – A.O.78.2, A.O.78.3, A.O.78.10, A.O.78.18, A.O.78.20, A.O.78.23, A.O.78.24, Weidner 1959, NN 1; 2; 3; 14; 16; 17; 21.

²³ Հարկ է նշել նաև, որ արձանագրության մեջ տեղ գտած տեղանուններին, որոնք դուրս են մեր քննարկման նյութի շրջանակից, չենք անդրադառնա, այդուհանդերձ, կնշենք մասնագիտական գրականության մեջ դրանց անդրադարձներին՝ The Helsinki Atlas 2001, 4, B4, Nashef 1982, 222-223, Parpola 1970, 284, Diakonoff, Kashkai 1981, 70, Арутюнян 1985, 119-120:

²⁴ Nashef 1982, 191-193, Bagg 2020, 474-475, Parpola 1970, 138, 220, Арутюнян 1985, 124.

²⁵ Reculeau 2022, 757-758, և հմմտ.՝ Munn-Rankin 1975, 284.

²⁶ Tsakanyan 2021, 24, Bloch, Peri 2016-2017, Col. II, 20-24; RIMA 1. 1987, A.O.78.1. Col. II, 21-26.

²⁷ Tsakanyan 2021, 24, Bloch, Peri 2016-2017, Col. III, 1-27.

²⁸ Քննարկումների համար մանրամասն տե՛ս Salvini 1998-2001, 87-88, Harra 1987, 207-212, Munn-Rankin 1975, 284-285, Арутюнян 2006, 21-27, Salvini 1967, 18-23, Haas 1986, 26-27.

²⁹ Nashef 1982, 244, Арутюнян 1985, 239.

³⁰ Nashef 1982, 194, Parpola 1970, 244, Bagg 2020, 409-410, Арутюнян 1985, 143-144.

³¹ The Helsinki Atlas 2001, 3, E3, Nashef 1982, 165-166, Parpola 1970, 215-216, Арутюнян 1985, 98-99.

մանակ, ըստ արձանագրության՝ ասորեստանյան բանակի շարքերում էին Կուտու երկրի զորքերը՝ «*ina Á-at ÉRIN.MEŠ-at Qu-ti-i*»³³: Այնուհետև ասորեստանյան ուժերը շարժվում են դեպի Կատմուխու: Ըստ արձանագրության, կատմուխցիները, խախտելով Ասորեստանի հետ մինչ այդ գոյություն ունեցած խաղաղության պայմանավորվածությունը, այսպես կոչված՝ «*խաբուսիկ խաղաղության ժամանակ (šá ina su-lu-me-e ú sa-ra-ar-te)*»³⁴, անընդմեջ հարձակվել են Ասորեստանի բնակավայրերի վրա, կողոպտել ու գերիներով հետ վերադարձել:

Ասորեստանի հարվածների տակ ընկնում են Կատմուխի կենտրոնն ու 4 կամ 5³⁵ ամրացված քաղաքները կամ հենակետերը, իսկ բնակչության մի մասը տեղահանվում ու տարվում է Ասորեստան: Հույժ հետաքրքիր է նաև արքայի մեկ այլ արձանագրությունը, որտեղ վերոնշյալ տեղանունների հետ զուգահեռաբար ներկայացված են նաև Էլխունիան (*Eluhnia*)³⁶, Բուշշուն (*Buššu*)³⁷ և Մումմուն (*Mummu*)³⁸:

Երրորդ ռազմարշավը, դեպի Ալզի, Ամադանու և հարակից շրջաններ (մ.թ.ա. մոտ 1240/39 թ.)

Կատմուխին հնազանդեցնելուց հետո Ասորեստանի արքան իր հաջորդ հարվածն ուղղում է դեպի արևմուտք: Անցնելով Կաշիյարի լեռները³⁹՝ նա հարձակվում է Ալզի⁴⁰ երկրի վրա⁴¹:

Համաձայն արձանագրության՝ «*ամբողջ Շուբարու երկիրը*» դեռևս Շուլմանու-աշարեդ (Սալմանասար) I-ի (մ.թ.ա. մոտ 1272-1243 թթ.) ժամանակներից ապստամբել էր և հրաժարվում էր հարկ վճարել Ասորեստանի արքային⁴²: Ալզիի արքա Էխլի-Թեշուբը, պարտություն կրելով, իր որդիների ու պալատականների հետ միասին լքում է երկիրը՝ ապաստանելով մինչ այդ *անհայտ երկիր Նաիրիում*՝ «*Na-i-ri ana KUR la i-du-ú*»: Թուկուլտի-Նինուրտա I-ը գրավում և ավերում է Ալզիի հոգևոր կենտրոն Պուրուլումզուն (*Purulu/*

³² Tsakanyan 2021, 24-25, Bloch, Peri 2016-2017, Col. III, 28-Col. IV, 10, RIMA 1. 1987, Col. III, 12-29, ինչպես նաև տե՛ս A.O.78.2: 17-36.

³³ Tsakanyan 2021, 24, Bloch, Peri 2016-2017, Col. III, 30, RIMA 1. 1987, A.O.78.1. Col. III, 14-15.

³⁴ Bloch, Peri 2016-2017, Col. IV, 4, RIMA 1. 1987, A.O.78.1. Col. III, 24.

³⁵ Ըստ Ա.Կ. Գրեյսոնի 5 քաղաք. տե՛ս RIMA 1. 1987, A.O.78.1. Col. III, 21.

³⁶ RIMA 1. 1987, A.O.78.2: 23, Nashef 1982, 102, Арутюнян 1985, 255.

³⁷ RIMA 1. 1987, A.O.78.2: 25, Nashef 1982, 76, Арутюнян 1985, 162.

³⁸ RIMA 1. 1987, A.O.78.2: 25, Nashef 1982, 197, Арутюнян 1985, 144.

³⁹ The Helsinki Atlas 2001, 3, D3, Nashef 1982, 162, Parpola 1970, 203, Арутюнян 1985, 106-107.

⁴⁰ The Helsinki Atlas 2001, 3, B2, Nashef 1982, 27, Parpola 1970, 13, Քոսյան 2004, 33-34, Арутюнян 1985, 18-19.

⁴¹ Tsakanyan 2021, 25-27, Bloch, Peri 2016-2017, Col. IV, 11-Col. V, 17, RIMA 1. 1987, Col. III, 30-Col. IV, 23.

⁴² RIMA 1. 1987, A.O.78.1. Col. III, 30-36.

imzu)⁴³, գերում է արքային, իսկ բնակչությանը կենդանի այրել է տալիս: Թուկուլտի-Նինուրտա I-ի կառավարման 14-րդ և Ուգուր-Նամկուր-շարրիի էպոնիմատի տարով թվագրվող մի արձանագրության 11-րդ տողում հաղորդվում է, որ Կար-Թուկուլտի-Նինուրտա քաղաքում, Պուրուլումզուի արքան՝ «LUGAL KUR.Pu-ru-lum-za-ie-e» յուղ է ստացել»⁴⁴: Սրանից հետևում է, որ Պուրուլումզուի արքան, ի տարբերություն այլ տիրակալների ու իշխանների, իր երկիր վերադառնալու թույլտվություն չի ստացել և գերության մեջ է եղել շուրջ 11 տարի:

Վերոնշյալ արշավանքի ընթացքում Թուկուլտի-Նինուրտա I-ն ավերում է Ալգիի չորս քաղաք, ապա և, ըստ երևույթին, Ալգիի դաշնակից Ամադանու (*Amadanu*)⁴⁵ երկրի 6 քաղաք: Նա Ասորեստանին է կցում Ալգին, Ամադանուն, Նիխանուն (*Nihanu*)⁴⁶, Ալայան (*Alaya*)⁴⁷, Տեպուրզուն (*Tepurzu*)⁴⁸ ու Պուրուլումզուն:

Այսպիսով, Թուկուլտի-Նինուրտա I-ը հանրագումարի է բերում իր առաջին երեք տարվա արշավանքները՝ դրանք սահմանագծելով և մանրամասն նկարագրելով:

«Այն ժամանակ, Տուսինայից սկսած ...լեռներ, (տարածաշրջան) Շասիլա (և) Մաշխաթ-շարրի քաղաքների միջև՝ Ներքին Չաբի հակառակ ափին, Ջուքուշկու լեռից (և) Լալլար լեռից մինչև Կուրուի հսկայական շրջանը՝ Լուլլումու ամբողջ երկիրը, Պապխու երկրից մինչև Կարմուխի երկիրը (և) ամբողջ Շուբրու երկիրը, Կաշիյարի լեռներից մինչև Նաիրիի երկրի սահմանը (և) Մ[ական] երկրի սահմանը, մինչև Եփրատ գետի այն շրջանները, որոնք մեծ աստվածները ինձ հանձնարարեցին: (Իմ) բոլոր թշնամիներին մեկ հրամանի ներքո լքեցի»⁴⁹:

Փաստացի, Թուկուլտի-Նինուրտա I-ի կառավարման առաջին երեք տարիների ընթացքում՝ Ասորեստանի տիրապետության սահմանները հասել են Հայկական լեռնաշխարհի հարավային մատույցներին՝ Տավրոսյան լեռների ջրբաժանին:

Թուկուլտի-Նինուրտա I-ի ռազմարշավը դեպի Նաիրի

Ալգիի արքա Էլի-Թեշուբի հետագա ճակատագրի, ինչպես նաև դեպի Նաիրի Թուկուլտի-Նինուրտա I-ի կատարած որևէ արշավանքի մասին

⁴³ Քաղաքի տեղորոշման վերաբերյալ մասնագիտական գրականության մեջ հստակություն չկա, մանրամասն տե՛ս Nashef 1982, 219, Арутюнян 1985, 161-162:

⁴⁴ Freydank, Fischer 2001, N 146.

⁴⁵ Nashef 1982, 28, Parola 1970, 14, Арутюнян 1985, 24-25.

⁴⁶ Nashef 1982, 205, Арутюнян 1985, 154-155.

⁴⁷ Nashef 1982, 10-11, Арутюнян 1985, 17-18.

⁴⁸ Nashef 1982, 260, Арутюнян 1985, 182.

⁴⁹ RIMA 1. 1987, A.O.78.1. Col. IV, ll. 24-36, Weidner 1959, N 1, Kol. IV, Z. 25-36, Bloch, Peri 2016-2017, Col. V, ll. 18-34, Tsakanyan 2021, 27.

արքայի վերոնշյալ արձանագրությունը լուում է: Բնավ էլ դժվար չէ կռահել, որ լուության պատճառն այն է, որ դա գրելու ժամանակ դեպի Նաիրի երկիր(ներ) արշավանք չէր կատարվել: Նաիրիի դեմ Թուկուլտի-Նինուրտա I-ի պատերազմը սոսկ ժամանակի հարց էր, քանի որ վերոնշյալ նվաճումներից հետո ասորեստանյան ծավալապաշտությունը հյուսիսային ուղղությամբ հասել էր այդ երկրի սահմաններին: Տվյալ պարագայում Ալգիի փախստական արքա Էլիլի-Թեշուբի և նրա պալատականների՝ Նաիրիում ապաստան գտնելու փաստը Նաիրին դարձնում էր Ասորեստանի արքայի կարևոր թիրախներից մեկը: Հնարավոր է, որ Նաիրին եղել է հակաասորեստանյան ճակատի գործոններից մեկը և որոշակի դերակատարում է ունեցել Շուլմանու-աշարեդ I-ի դեմ Ալգիի վերոնշյալ ապստամբության հարցում: Հավանական է, որ Նաիրիի հակաասորեստանյան կեցվածքը պայմանավորված է եղել Տավրոսի լեռնանցքները վերահսկելու և Ալգին ասորեստանցիների հարձակման դեմ անվտանգության գոտի դարձնելու մտայնությամբ: Ամեն դեպքում Թուկուլտի-Նինուրտա I-ից մ.թ.ա. մոտ 1240/1239 թ. պարտություն կրած Ալգիի արքա Էլիլի-Թեշուբի և նրա «որդիների ու պալատականների» փախուստը Նաիրի և ապաստան ստանալն այդտեղ, հուշում է, որ դեռևս նախքան այդ իրադարձությունները, Նաիրին արդեն, ըստ երևույթին, հարել է հակաասորեստանյան ճամբարին, և Ալգիի փախստական արքա Էլիլի-Թեշուբը վստահ է եղել, որ չի արտահանձնվի Թուկուլտի-Նինուրտա I-ին: Ինքնին՝ Նաիրիի կողմից Ալգիի արքա Էլիլի-Թեշուբին ապաստան տրամադրելը Թուկուլտի-Նինուրտա I-ի կողմից կարող էր դիտարկվել իբրև բացահայտ հակադրության նշան Ասորեստանի ծավալապաշտական քաղաքականությանը և, որպես այդպիսին, դառնալ «անհայտ երկիր» Նաիրիի դեմ արշավանք ձեռնարկելու դրդապատճառ: Այդուհանդերձ, փաստերի համադրությունը թույլ է տալիս կարծելու, որ ասսուրա-նաիրյան հակասությունները սկսել են ձևավորվել ավելի վաղ՝ դեռևս Շուլմանու-աշարեդ I-ի կառավարման վերջին շրջանում և ունեցել են ավելի խորը ռազմավարական պատճառներ: Այլ խոսքով՝ Էլիլի-Թեշուբի փախուստը Նաիրի ոչ թե ասսուրա-նաիրյան ռազմական բախման պատճառ է դարձել, այլ ընդամենը այն արագացնող գործոն⁵⁰:

Ամեն դեպքում հստակորեն նշագծվում է, որ Նաիրիի դեմ Թուկուլտի-Նինուրտա I-ի արշավանքը տեղի է ունեցել նրա կառավարման 4-13 տարիների միջև ընկած ժամանակահատվածում⁵¹:

Նաիրյան երկրների հետ Ասորեստանի վերաբերյալ *RIMA 1. A.O.78.23* արձանագրության մեջ կարդում ենք՝

«40. KUR.MEŠ-i dan-nu-ti ki-šir šap-šá-qi

41. šá MAN ia-um-ma ar-ḫa-te-šu-nu la i-du-ú

⁵⁰ Tsakanyan 2023, 6, հմմտ.՝ Քոսյան 1999, 73-77:

⁵¹ Tsakanyan 2021, 27.

42. *i-na li-it kiš-šu-ti-ia šu-tur-ti*
43. *i-te-ti-iq-ma ħur-šá-ni-šu-nu*
44. *i-na ak-kúl-la-at e-ri-i lu-pe-ši-id*
45. *ar-ĥa-te-šu-nu la pe-ta-te uš-pél-ki-ma*
46. *it-ti 40-a MAN.MEŠ KUR.KUR Na-i-ri*
47. *i-na qé-reb ta-ĥa-zi lu am-da-ĥa-aš*
48. *a-bi-ik-tu um-ma-na-te-šu-nu áš-ku-un*
49. *kúl-la-at KUR.KUR-šu-nu a-bél MAN.MEŠ KUR.KUR Na-i-ri*
50. *šá-tu-nu i-na be-re-et ZABAR GÚ.MEŠ-šu-nu*
51. *ar-pi-iq a-na É-KUR KUR-i GAL-i*
52. *É tu-kúl-ti-ia a-na ma-ĥar ^dAš-šur*
53. *EN-ia lu-bi-la-šu-nu-ti ni-iš DINGIR.MEŠ*
54. *GAL.MEŠ šá AN-e KI-ti ú-tam-mi-šu-nu-ti*
55. *GUN ú ta-mar-ta a-na u₄-um ša-a-ti»*

«40. Հզոր (և) չափազանց դժվարանցանելի լեռներով,

41. որոնց ուղիները ոչ մի այլ թագավոր չգիտեր,

42. իմ հաղթական հզոր ուժով ես անցա

43. նրանց բարձրաբերձ լեռները,

44. ես ընդարձակեցի բրոնզե բրիչներով,

45. (և) լայնացրի նրանց անանցանելի ուղիները:

46. (և) Նաիրի երկրների 40 արքաների հետ

47. կռիվ տվեցի ճակատամարտում:

48. ես պարտության մատնեցի նրանց բանակին,

49. (Այսպիսով) ես դարձա նրանց բոլոր երկրների տերը: Նաիրի երկրների այդ արքաների

50. պարանոցներին ես բրոնզե ճարմանդներ կապեցի,

51. (և) նրանց բերեցի Էկուր մեծ լեռը,

52. իմ աջակցության տաճարը, Աշշուր աստծո ներկայությամբ՝

53. իմ տիրոջ: Ստիպեցի նրանց մեծ աստվածներով՝

54. երկնքի (և) անդրաշխարհի երդվել,

55. (և) հավերժ հարկ ու տուրք

56. ես նրանց պարտադրեցի»⁵²:

Աշշուրում, Աշշուր աստծո տաճարից հայտնաբերված և ձոնի բնույթ կրող մեկ այլ արձանագրության մեջ⁵³, Թուկուլտի-Նինուրտա I-ը նշում է՝

«7. [enā-m]a ^dA-šur[r] ʾa-na KUR. ʾKUR[Na'iri]

8. [u] KUR.KUR a-aḫ A.AB.BA ʾe¹-[lēniti]

⁵² RIMA 1. 1987, A.0.78.23, հմմտ.՝ A.0.78.20, II. 6-7, A.0.78.24, II. 31-33, Weidner 1959, N 16, II., հմմտ.՝ N 17, II. 18-20, N 21, II. 6-7.

⁵³ RIMA 1. 1987, 278.

9. 𐎶𐎵-*ma-ī-r[a(?)]-an-ni*]
10. *i-na šu-ṛmur ta-ḫa-z[i-ia]*
11. *a-ba-'a kúl-la-a[t māṭāṭ]*
12. *Na-i-ri ú KUR.KUR a-a[h]*
13. A.AB.BA *e-le-ni-t[ī]*
14. *qa-ti ik-šu-[ud]*
15. 40-*a 𐎶LUGAL. MEŠ-šu-nu a-bél ana GĪR-ī[a ušekniš*
16. *ú tup-ši-ka 𐎶e-[mid]*»

«7-16. [Երբ Աշշուր] Ասրվածը ուղա[րկեց ինձ] դեպի [Նաիրի երկր]ներ [և] Վ[երին] ծովի ափին գտնվող երկրները, ես իմ կապաղի պատերազմով ավերեցի (և) նվաճեցի բոլոր [երկրները] Նաիրի և երկրները Վերին ծովի ափին: (Այսպիսով) ես դարձա նրանց քառասուն թագավորների տիրակալը, [նրանց հնազանդեցրի] իմ ուրքերի տակ և հարկ պարտադրեցի (նրանց)»⁵⁴:

Գոյություն ունի ևս մի կարևոր արձանագրություն, որն իր վնասվածությամբ հանդերձ միևնույն ժամանակ խիստ կարևոր տեղեկություն է պարունակում: Վերջինիս բովանդակության մեջ նկարագրված նվաճումներն ու տեղանունները բավական նման են և Թուկուլտի-Նինուրտա I-ի և Թուկուլտի-ապալ-էշշարայի (Թիգլաթպալասար) I-ի (մ.թ.ա. 1115-1077 թթ.) նվաճումներին: Սակայն, ըստ Ա.Կ. Գրեյսոնի, տեքստի արխաիկ ձևը հուշում է, որ ավելի հավանական է Թուկուլտի-Նինուրտա I-ի կառավարման ժամանակահատվածը⁵⁵: Արձանագրությունը մեզ համար կարևոր է նրանով, որ Թուկուլտի-Նինուրտա I-ի՝ դեպի Նաիրի երկրներ կատարած արշավանքի ժամանակ Ասորեստանի արքան լուրջ խոչընդոտների է հանդիպել: Դեռ ավելին, արձանագրության համատեքստից հետևում է, որ նրա արշավանքն անակնկալ չի եղել Նաիրյան համադաշնության մեջ մտնող երկրների տիրակալների համար⁵⁶. արձանագրության մեջ նշված է, որ համադաշնության արքաները, «ռազմական բախման համար կապաղի դիրք են բռնել»՝

«7. [... šarrāni]. MEŠ KUR.KUR *Na-i-ri i-na qa-ab-l[i...]*

8. [... ittišu]-nu am-da-ṛḫa-aš a-bi-ik-t[a-šunu aškun ...]»⁵⁷:

Նաիրյան համադաշնության արքաների թիվը, ինչպես տեսանք վերևում, 40 էր: Մ. Սալվինիի կարծիքով, այդ թիվն ըստ երևույթին չափազանցված է, և, ամենայն հավանականությամբ, այն կարելի է ընթերցել որպես «շարքերը», «անհամար բազմություն» և այլն⁵⁸: Բոլոր դեպքերում ակնհայտ է, որ համադաշնության երկրների տիրակալները պատրաստ էին Ասորեստանի տիրակալի հետ բախմանը, հակառակ պարագայում՝ գրեթե անհնար է

⁵⁴ RIMA 1. 1987, A.O.78.26, Weidner 1959, N 19.

⁵⁵ RIMA 1. 1987, 291.

⁵⁶ Tsakanyan 2023, 7.

⁵⁷ RIMA 1. 1987, A.O.78.1001.

⁵⁸ Salvini 1998-2001, 88.

Թուկուլտի-Նինուրտա I-ի արշավանքին զուգընթաց հավաքագրել բավականաչափ ուժ և դեռ ավելին՝ դիրքավորվել ճակատամարտի համար: Դժվար է ասել, թե ով է գլխավորել համադաշնությունը: Արձանագրությունը լուռ է ոչ միայն համադաշնության ղեկավարի, այլև Էխլի-Թեշուբի հետագա ճակատագրի մասին: Չենք կասկածում, որ եթե համադաշնությունը գլխավորեր Էխլի-Թեշուբը, ապա Ասորեստանի արքան անպայմանորեն կհիշատակեր նրա մասին՝ կրկին շեշտելով իր առավելությունը և ավելի զորեղ տեսք տալով իր արշավանքին: Սակայն, Էխլի-Թեշուբի փախուստը դեպի Նաիրի երկիր ինքնին հաստատում է այն հանգամանքը, որ այն լայն հնարավորություններ էր ընձեռում հակաստորեստանյան ելույթների համար, թե՛ ռազմաքաղաքական (բնակչության թվաքանակի) և թե՛ տնտեսական (բնական պաշարների)⁵⁹ առումով: Ամեն դեպքում Էխլի-Թեշուբի փախուստը դեպի Նաիրի կարող էր Թուկուլտի-Նինուրտա I-ի համար պատրվակ դառնալ դեպի Նաիրի արշավանքի համար⁶⁰:

Ինչպես դժվար չէ կոահել, Ալզին և Նաիրյան համադաշնության մեջ ընդգրկված երկրները կամ սահմանակից են եղել իրար, կամ բավականաչափ մոտ են գտնվել, ինչն էլ կարող է վկայել, որ Նաիրյան երկրները տարածվել են պատմական Մեծ Հայքի առնվազն Ծոփք, Աղծնիք և Տուրուբերան նահանգների ու նրանց հարող շրջաններում: Թուկուլտի-Նինուրտա I-ի արշավանքը դեպի Նաիրյան երկրներ, ըստ երևույթին, իրականացվել է այն ուղով, որով հետագայում դեպի Նաիրի են արշավել նրա հաջորդները՝ Թուկուլտի-ապալ-էշշարա I-ը⁶¹, Թուկուլտի-Նինուրտա II-ը (մ.թ.ա. 891-884 թթ.)⁶² և Աշշուր-նաժիր-ապալ II-ը (մ.թ.ա. 883-859 թթ.)⁶³:

Վերոշարադրյալը մեզ թույլ է տալիս եզրակացնել, որ առավել իրատեսական է Նաիրի երկրների գտնվելը Տավրոսի լեռնաշղթայից հյուսիս

⁵⁹ Այս առումով խոսում է նաև այն հանգամանքը, որ Թուկուլտի-Նինուրտա I-ի կառավարման 6-րդ և Լիբուր-զանի-Աշշուրի էպոնիմատի տարում, ըստ երևույթին, արքայական պալատի միջնորդությամբ, ոմն Մարդուկ-կետտի-է-տամշին Նաիրի երկրից ձեռք է բերել 128 ձի: Այս հիշատակությունը հետաքրքիր է նաև նրանով, որ սալիկի վրա արձանագրված է «**Նաիրի երկիր**» «31. KUR. Na-i-ri», այսինքն՝ *եզակի թվով*, ինչն էլ իր հերթին կարող է վկայել այն մասին, որ Նաիրի երկիրը «*Նաիրի երկրներ*»-ի շարքում առանձին կազմավորում էր, և հավանաբար հենց Նաիրիի տիրակալն էլ հետագայում գլխավորել է համադաշնությունը՝ Frahm 2002, 68-69:

⁶⁰ Tsakanyan 2023, 7.

⁶¹ RIMA 2. 1991, A.O.87.1, Col. IV, l. 49, 83, Col. V, l. 9, 29, Col. VIII, l. 13, A.O.87.2, l. 25, A.O.87.3, ll. 9, 10, 12, A.O.87.4, l. 15, A.O.87.10, ll. 7, 17, A.O.87.13, l. 3, A.O.87.15, ll. 9, 10, A.O.87.16, l. 4, A.O.87.17, l. 4.

⁶² RIMA 2. 1991, A.O.100.5, ll. 1, 1, 2, 11, 13, 27, 129, A.O.100.6, l. 3.

⁶³ RIMA 2. 1991, A.O.101.1, Col. II, l. 6, 13, 15, 97, 117, 131, Col. III, l. 120, A.O.101.2, l. 10, A.O.101.3, l. 33, A.O.101.17, Col. II, ll. 18, 43, 47, 49, Col. IV, ll. 39, 105, A.O.101.19, ll. 27, 84, 93, 94, 96, 99, 100, 102, A.O.101.22, ll. 3, 6, A.O.101.23, l. 7, A.O.101.24, l. 2, A.O.101.26, l. 19, A.O.101.28, Col. III, l. 15, A.O.101.31, l. 11, A.O.101.32, l. 7, A.O.101.34, l. 21, A.O.101.35, l. 7, A.O.101.38, l. 17, A.O.101.40, l. 22, A.O.101.41, l. 10, A.O.101.42, l. 5, A.O.101.43, l. 18, A.O.101.50, l. 20, A.O.101.51, l. 15, A.O.101.53, l. 1, A.O.101.56, l. 9, A.O.101.66, l. 7, A.O.101.68, l. 2.

ընկած տարածքներում, մինչև Արածանիի և Վանա լճի ավազանը⁶⁴: Չի բացառվում նաև այն հանգամանքը, որ՝ երբ Ասորեստանի արքա Աշշուր-բե-կալան (մ.թ.ա. 1074-1057 թթ.) իր արձանագրության մեջ նշում էր «Նաիրյան երկրների լեռներ»՝ «KUR.MEŠ-ni šá KUR.KUR Na-i-ri»⁶⁵ արտահայտությամբ նկատի ուներ Տավրոսի լեռնաշղթան:

Նաիրի երկրների դեմ դուրս գալով՝ Թուկուլտի-Նինուրտա I-ը հաղթանակ է տոնում, գերի վերցնում Նաիրի երկրների որոշ տիրակալների, որոնց, սակայն, Աշշուր աստծո առջև հավատարմության երդում տալուց և ամենամյա հարկ տալու խոստումից հետո թույլ է տրվում վերադառնալ իրենց երկրները: Նաիրի երկրների դեմ արշավանքից հետո Թուկուլտի-Նինուրտա I-ը իր տիտղոսաշարին ավելացնում է «MAN kúl-la-at KUR.KUR Né-'i-ri» «Նաիրի բոլոր երկրների արքա» տիտղոսը⁶⁶: Արձանագրենք նաև, որ այս տիտղոսին պետք է զգուշությամբ վերաբերվել, քանի որ Նաիրյան երկրների տարածքի վրա ասորեստանյան ամբողջական տիրապետության մասին խոսք լինել չի կարող: Այն ավելի շուտ ենթակայություն էր ամենամյա հարկի գոյությամբ⁶⁷:

Նաիրյան երկրների դեմ արշավանքի թվագրումը

Ինչպես արդեն նշեցինք, դեպի Նաիրի երկրի ու նրա դաշնակիցների դեմ Թուկուլտի-Նինուրտա I-ի արշավանքը տեղի է ունեցել նրա կառավարման 4-13 տարիների՝ մ.թ.ա. մոտ 1239/38-1230/1229 թվականների միջև ընկած տասնամյա ժամանակահատվածում: Այսինքն, *նաիրյան* արշավանքը տեղի է ունեցել դեպի Ուկումենու, Կուտու, Կատմուխու և Ալզի արշավանքից հետո⁶⁸ և Բաբելոնիա կատարած արշավանքից առաջ⁶⁹: Որքանով որ մեզ է հայտնի, դեպի Նաիրի արշավանքի ամենահաջող թվագրումը պատկանում է Ա. Հարրակին: Վերջինս հանրագումարի բերելով Թուկուլտի-Նինուրտա I-ի իրագործած շինարարական գործունեության արդյունքները՝ գալիս է այն եզրակացության, որ Ասորեստանի արքայի արշավանքը դեպի Նաիրի տեղի է ունեցել նրա կառավարման յոթերորդ տարում⁷⁰, այսինքն՝ մ.թ.ա. մոտ 1236/1235 թվականին: Ըստ այդմ, RIMA 1, A.O.78.2 արձանագրության⁷¹ մեջ հիշատակված Աշշուրում, Ադադ աստծո զիկկուրատի շրջանում Նոր պալատի կառուցումը Ա. Հարրակը տեղադրում է Նաիրյան արշավանքից առաջ⁷²: Իսկ

⁶⁴ Salvini 1967, 13-15, 45-47 Salvini 1998-2001, 88.

⁶⁵ RIMA 2. 1991, A.O.89.7, Col. IV, l. 18.

⁶⁶ Ցականյան 2021, 309-310:

⁶⁷ Tsakanyan 2023, 7.

⁶⁸ Մանրամասն տե՛ս Tsakanyan 2021:

⁶⁹ Մանրամասն տե՛ս Ցականյան 2021:

⁷⁰ Harrak 1987, 254, 265.

⁷¹ RIMA 1. 1987, A.O.78.2, ll. 39-45, Weidner 1959, N 2, ll. 39-46.

⁷² Harrak 1987, 254, 265.

Աշշուր քաղաքի «Հյուսիսային» կողմում նոր պալատի կառուցումը⁷³ դեպի Նաիրի կատարած արշավանքից հետո կամ նույն տարում⁷⁴: Այս թվագրումը միանգամայն հիմնավոր է, քանի որ Թուկուլտի-Նինուրտա I-ի՝ նոր մայրաքաղաք Կար-Թուկուլտի-Նինուրտայի (ժամանակակից Թուկուլ ալ-Աքիր (Tulul al-ʿAqir⁷⁵)) կառուցմանը նվիրված, ինչպես նաև արքայի սխրագործությունները նկարագրող արձանագրություններում⁷⁶ Նաիրիի դեմ արշավանքն արդեն իրագործված փաստ էր: Դեռ ավելին, հայտնի է նաև, որ Նաիրիից և նրա դաշնակից երկրներից տեղահանված մեծ քանակությամբ բնակչություն է մասնակցել քաղաքի կառուցման աշխատանքներին⁷⁷:

Հարկ է նշել նաև, որ Կար-Թուկուլտի-Նինուրտա քաղաքի հիմնադրման թվագրման առումով նույնպես հստակություն չկա⁷⁸: Հնարավոր է, որ դա տեղի է ունեցել Թուկուլտի-Նինուրտա I-ի կառավարման սկզբներին, իսկ ըստ Ռ. Դիտտմաննի՝ մինչև արքայի կառավարման 11-րդ տարին⁷⁹: Մեզ համար, առավել հավանական և իրատեսական են թվում Ա.Հ. Ժիլիբերի հետազոտության արդյունքները, ըստ որոնց՝ Կար-Թուկուլտի-Նինուրտա քաղաքի շինարարությունն ամենայն հավանականությամբ սկսվել է Թուկուլտի-Նինուրտա I-ի կառավարման 4-րդ տարում⁸⁰: Իսկ ըստ Ա. Հարրակի՝ Թուկուլտի-Նինուրտա I-ի կառավարման 14-րդ տարում Կար-Թուկուլտի-Նինուրտան արդեն հանդես է գալիս որպես Ասորեստանի նոր մայրաքաղաք⁸¹:

Այն, որ Կար-Թուկուլտի-Նինուրտա քաղաքի շինարարական աշխատանքներին մասնակցել են նաև նաիրցի ռազմագերիներ, ինչպես արդեն նշեցինք՝ փաստագրված է: Ասենք նաև, որ բնավ էլ չի բացառվում, որ քաղաքն իսկապես կառուցված լինի Թուկուլտի-Նինուրտա I-ի կառավարման չորրորդ տարում: Մի հանգամանք, որը մեր քննարկման նյութի համար կարող է ելակետային նշանակություն ունենալ: Այսպիսով, իր կառավարման երրորդ տարում դեպի Ալգի արշավանքի ժամանակ Նաիրին հանդես է գալիս որպես «**Na-i-ri ana KUR la i-du-ú**» «անհայտ երկիր», իսկ ինչպես արդեն վերը նշեցինք՝ Թուկուլտի-Նինուրտա I-ի կառավարման 6-րդ և Լիբուր-զանի-Աշշուրի էպոնիմատի տարում Նաիրիից ներմուծվում է 128 ձի: Այսինքն, Նաիրին երրորդ տարվա արշավանքից հետո «անհայտ երկրից» վերածվում է «հայրնի երկրի»: Ընդհանրապես, Նաիրիի «անհայտ երկիր» բնորոշումը կարելի է գնահատել որպես քաղաքական քարոզչության դրսևորում, այն է՝

⁷³ RIMA 1. 1987, A.O.78.4, II. 6-10, Weidner 1959, N 4.

⁷⁴ Harrak 1987, 254, 265.

⁷⁵ The Helsinki Atlas 2001, 10, C1, Nashef 1982, 160-161.

⁷⁶ RIMA 1. 1987, A.O.78.22-25 և 35-37, Weidner 1959, NN 15-17.

⁷⁷ Freydank 1976, N 1, N 27, և այլն, Фрайданк 1976, 86-88:

⁷⁸ Deller, Fadhil, Ahmad 1994, 459-472.

⁷⁹ Dittmann 1997, 108, Dittmann 2011, 176.

⁸⁰ Gilibert 2008, 183.

⁸¹ Harrak 1987, 265.

Նաիրին «անհայր» էր Թուկուլտի-Նինուրտա I-ի նախնիներին ոչ թե այն առումով, որ նրանք չէին առնչվել Նաիրիի հետ, այլ, որովհետև նրանցից ոչ մեկը Նաիրիի դեմ ռազմարշավ չէր իրագործել: Համենայն դեպս, անհայտի և հայտնիի այսօրինակ տարբերակումը լիովին համապատասխանում է ասորեստանյան ռազմատենչ ոգուն և աշխարհաճանաչողության տրամաբանությանը⁸²:

Եզրակացություններ

Եթե ասորեստանցիների համար Նաիրին իսկապես անհայտ էր Թուկուլտի-Նինուրտա I-ի կառավարման երրորդ տարում, իսկ կառավարման վեցերորդ տարում արդեն հայտնի էր, ապա կարելի է ենթադրել, որ «Նաիրյան արշավանքը» կարող էր տեղի ունենալ արքայի կառավարման երրորդ տարուց հետո և վեցերորդ տարուց առաջ, այսինքն՝ մ.թ.ա. մոտ 1239/1238-1237/1236 թթ. միջև: Իսկ եթե համարենք, որ Ասորեստանի հակառակորդ Ալզիի արքա Էսլի-Թեշուբի՝ «իր որդիներով ու պալապականներով» Նաիրիում ապաստանելը եղել է Թուկուլտի-Նինուրտա I-ի՝ դեպի Նաիրի արշավանքի դրդապատճառներից մեկը, ապա կարող ենք եզրակացնել, որ այդ արշավանքը պետք է տեղի ունեցած լիներ հիշյալ փախուստից ոչ շատ հետո: Նաիրիում տիրող շրջաններն ապաստան տալով Էսլի-Թեշուբին՝ միևնույն ժամանակ բացահայտ հակադրվում էին Ասորեստանի ծավալապաշտական քաղաքականությանը, ինչը Թուկուլտի-Նինուրտա I-ի համար պաշտոնական առիթ էր ստեղծում նոր արշավանք նախաձեռնելու:

Ասորեստանի արքան պետք է ձգտեր շատ ժամանակ չկորցնել և հակառակորդի ուժերին թույլ չտալ համախմբվելու: Միևնույն ժամանակ, որևէ հիմք չկա կարծելու, որ արշավանքը դեպի Նաիրի անմիջապես հաջորդել է Ալզիի արքա Էսլի-Թեշուբի փախուստին: Ասորեստանի հակառակորդ ճամբարում 40 երկրների արքաների ուժերի համախմբման փաստից երևում է, որ Նաիրիի տիրող շրջանակները որոշակի ժամանակ են ունեցել Ասորեստանի դեմ իրենց ուժերը համախմբելու համար: Վերոշարադրյալը մեզ հիմք է տալիս կարծելու, որ Թուկուլտի-Նինուրտա I-ը Նաիրյան երկրների դեմ արշավանքն իրագործել է իր կառավարման չորրորդ տարում, այսինքն՝ մ.թ.ա. մոտ 1239/1238 թվականին:

Գրականություն

Սարգսյան Ա.Ս. 2019, Ասորեստանի արքա Թուկուլտի-Նինուրտա I-ի (թ.ա. 1243-1207 թթ.) արշավանքը Կուտի, Շուբարի և Նաիրի, Վէմ (Երևան), N 2 (66), էջ 232-251:
Ցականյան Ռ. 2018, Էթնոքաղաքական տեղաշարժերը Մերձավոր Արևելքում և Հայկական լեռնաշխարհում մ.թ.ա. VII-VI դդ., Երևան, «Էդիթ Պրինտ», 290 էջ:

⁸² Tsakanyan 2023, 8.

- Ցականյան Ռ. 2021, Թուկուլտի-Նինուրտա I-ի պատերազմը Բաբելոնիայի դեմ, Վանաձորի պետական համալսարանի գիտական տեղեկագիր (Վանաձոր), N 2, պրակ Ա, էջ 309-310:
- Քոսյան Ա. 1999, Մ.թ.ա. XII դարի մերձավորարևելյան ճգնաժամը և Հայկական լեռնաշխարհը, Երևան, «Հանգակ-97», 264 էջ:
- Քոսյան Ա. 2004, Հայկական լեռնաշխարհի տեղանունները (ըստ խեթական սեպագիր արձանագրությունների), Երևան, «Հանգակ-97», 168 էջ:
- Арутюнян Н.В. 2006, Биайнили-Урарту. Военно-политическая история и вопросы топонимики. 2-е издание, Санкт-Петербург, изд. Санкт-Петербургского университета, 368 с. + 1 карт.
- Арутюнян Н.В. 1985, Топонимика Урарту, Хурриты и урарты, N 1, АН АрмССР, Инст. востоковедения, Ереван, изд. АН Арм ССР, 308 с. + 1 отд. л. карт.
- Дьяконов И.М. 1951, Ассиро-вавилонские источники по истории Урарту, Вестник древней истории, N 2, Москва, с. 257-356.
- Фрайданк Г. 1976, Новые данные об отношениях среднеассирийского царства с северными и северо-западными странами, Древний Восток, N 2, Ереван, с. 86-88, 289.
- Bagg A. 2020, Die Orts- und Gewässernamen der neuassyrischen Zeit, Teil 3: Babylonien, Urartu und die östlichen Gebiete, Répertoire géographique des textes cuneiforms, N VII/3-2, Wiesbaden, «Dr. Ludwig Reichert», LXXXVII + 832 S., Kart.
- Bloch Y. 2008, The Order of Eponyms in the Reign of Shalmaneser I, Ugarit-Forschungen (Münster), N 40, p. 143-178.
- Bloch Y. 2010, The Order of Eponyms in the Reign of Tukulti-Ninurta I, Orientalia. Nova Series (Roma), vol. 79, N 1, p. 1-35.
- Bloch Y., Peri L.A. 2016-2017, I Placed My Name There: The Great Inscription of Tukulti-Ninurta I, King of Assyria, from the Collection of David and Cindy Sofer, London, Israel Museum Studies in Archaeology (Jerusalem), vol. 8, p. 2-56.
- Deller K., Fadhil A., Ahmad K.M. 1994, Two New Royal Inscriptions Dealing with Construction Work in Kar-Tukulti-Ninurta, Baghdader Mitteilungen, N 25, p. 459-472, pls. 13-17.
- Diakonoff I.M., Kashkai S.M. 1981, Geographical Names According to Uartian Texts, Répertoire Géographique des Textes Cunéiformes, N IX, Wiesbaden, «Dr. Ludwig Reichert», S. 127.
- Dittman R. 1997, Die inneren und äußeren Grenzen der mittelassyrischen Residenzstadt Kar-Tukulti-Ninurta/Nord-Iraq, in M. Jansen & P. Johaneck (eds), Grenzen und Stadt, Veröffentlichungen der Interdisziplinären Arbeitsgruppe Stadtkulturforschung, vol. 2, Aachen, p. 95-110.
- Dittmann R. 2011, Kar-Tukulti-Ninurta through the Ages – A short Note, Between the Cultures the Central Tigris Region from the 3rd to the 1st Millennium BC, Conference at Heidelberg January 22nd – 24th, 2009 Edited by P.A. Miglus & S. Mühl, Heidelberger Studien zum Alten Orient, N 14, Heidelberger Orientverlag, p. 165-178.
- Frahm E. 2002, Assur 2001: Die Schriftfunde, Mitteilungen Der Deutschen Orient-Gesellschaft (Berlin), N 134, S. 68-69.
- Freydank H. 1976, Mittelassyrische Rechtsurkunden und Verwaltungstexte, Berlin, «Akademie-Verlag», S. 83.
- Freydank H. 1991, Beiträge zur mittelassyrischen Chronologie und Geschichte, Berlin, SGKAO 21, «Akademie Verlag», S. 227.

- Freydank H. and C. Fischer 2001, *Mittelassyrische Rechtsurkunden und Verwaltungstexte*, IV: Tafeln aus Kār-Tukulti-Ninurta (WVDOG 99). Saarbrücken: Saarbrücker Druckerei und Verlag, S. 158.
- Freydank H. 2005, Zu den Eponymenfolgen des 13. Jahrhunderts v. Chr. in Dūr-Katlimmu, *Altorientalische Forschungen* (Berlin), N 32 (1), p. 45-56.
- Freydank H. 2009, Kār-Tukulti-Ninurta als Agrarprovinz, *Altorientalische Forschungen* (Berlin), N 36(1), S. 16-84.
- Galter H.D. 1988, 28.800 Hethiter, *Journal of Cuneiform Studies* (New Haven), N 40, p. 217-235.
- Gilibert A.H. 2008, On Kār Tukulti-Ninurta: Chronology and Politics of a Middle Assyrian Ville Neuve, in D. Bonatz, R. M. Czichon & F. J. Kreppner (eds), *Fundstellen. Gesammelte Schriften zur Archäologie und Geschichte Altvorderasiens ad honorem Hartmut Kühne*, Berlin, p. 177-188.
- Görg M. 1989, Ein weiterer Zeitgenosse: Tukulti-Ninurta I. von Assur. - In *Beiträge zur Zeitgeschichte der Anfänge Israels: Dokumente, Materialien, Notizen*, ed. M. Görg, Ägypten und Altes Testament, N 2, Wiesbaden, S. 197-217.
- Harraak A. 1987, Assyria and Hanigalbat: A Historical Reconstruction of Bilateral Relations from the Middle of the Fourteenth to the End of the Twelfth Centuries B.C., *Texte und Studien zur Orientalistik*, Band 4, Georg Olms Verlag, Hildesheim-Zürich-New York, XVIII-315 Pp., maps.
- Haas V. 1986, Die ältesten Nachrichten zur Geschichte des armenischen Hochlands, - Volkert Haas (Hrsg.). *Das Reich Urartu, Ein altorientalischer Staat im 1. Jahrtausend v. Chr.*, Konstanzer Altorientalische Symposien, Band I, Stuttgart, S. 21-30.
- Huehnergard J. 2011, *A Grammar of Akkadian*, 3rd ed., Winona Lake, Indiana, «Eisenbrauns», 660 P.
- Llop J. 2013, The Eponym Bēr-nādin-apli and the Documents Referring to the Expeditions to the City of Tille in the Reign of Tukulti-Ninurta I (1233-1197 B.C.E.), *Time and History in the Ancient Near East: Proceedings of the 56th Rencontre Assyriologique Internationale at Barcelona 26-30 July 2010*, edited by L. Feliu, J. Llop, A. Millet Albà, and J. Sanmartín, Winona Lake, Indiana, p. 549-560.
- Munn-Rankin J.M. 1975, Assyrian Military Power, 1300-1200 B.C.- In I. E.S. Edwards; C.J. Gadd; N. G. L. Hammond; S. Solberger (eds.). *The Cambridge Ancient History*, Volume II, Part 2, *History of the Middle East and the Aegean Region, 1380-1000 BC*. Cambridge University Press, p. 274-306.
- Nashef K. 1982, Die Orts- und Gewässernamen der mittelbabylonischen und mittelassyrischen Zeit. *Répertoire Géographique des Textes Cunéiformes*, N V. Wiesbaden, «Dr. Ludwig Reichert», XXVIII + 341 S., Kt.
- Oded B. 1979, Mass deportations and deportees in the Neo-Assyrian Empire, Wiesbaden, «Dr. Ludwig Reichert», 142 P.
- Parpola S. 1970, Neo-Assyrian Toponyms, *Alter Orient und Altes Testament*, N 6. Neukirchen-Vluyn: Butzon & Bercker, XXXI + 408 P.
- Reculeau H. 2022, Assyria in the Late Bronze Age, - in K. Radner, N. Moeller, and D.T. Potts (eds.). *The Oxford History of the Ancient Near East, Volume 3: From the Hyksos to the Late Second Millennium BC*, Published in the United States of America by Oxford University Press 198 Madison Avenue, New York, p. 707-800.

- RIMA 1. 1987 - A.K. Grayson. Assyrian Rulers of the Third and Second Millennia BC (To 1115 BC), Royal Inscriptions of Mesopotamia: Assyrian Periods 1, Toronto, Buffalo and London: University of Toronto Press, XIX + 355 P.
- RIMA 2. 1991 - A.K. Grayson. Assyrian Rulers of the Third and Second Millennia BC I (1114-859 BC), Royal Inscriptions of Mesopotamia: Assyrian Periods 2, Toronto, Buffalo and London: University of Toronto Press, XXII + 425 P.
- Riemschneider K.K. 1978, Lehrbuch des Akkadischen, Leipzig, «VEB Verlag Enzyklopädie», 312 S.
- Röllig W. 2008, Duara - die Satellitenstadt zu Dūr-Katlimmu, in: D. Bonatz, R.M. Czichon and F.J. Kreppner (eds.). – Fundstellen: Gesammelte Schriften zur Archäologie und Geschichte Altvorderasiens ad honorem Hartmut Kühne. Wiesbaden, p. 189-196.
- Salvini M. 1967, Nairi e Ur(u)atri. Contributo alla storia formazione del regno di Urartu, Incunabula Graeca, N 16, Roma, «Edizioni dell'Ateneo», 106 P., ill., 4 pl.
- Salvini M. 1998-2001, Nairi, Na'iri, Reallexikon der Assyriologie und vorderasiatischen Archäologie, vol. 9, eds. E. Ebeling et al., Berlin and New York, 1998-2001, S. 87-91.
- The Helsinki Atlas 2001 - The Helsinki Atlas of the Near East in the Neo-Assyrian Period. Ed. By S. Parpola and M. Porter, Neo-Assyrian Text Corpus Project, Helsinki, «Casco Bay Assyriological Institute», 46 P.
- Tsakanyan R. 2021, The Campaigns of the First Three Years of Tukulti-Ninurta's I (1242-1206 BC), Բանբեր արևելագիտության ինստիտուտի, N I/1, էջ 20-30.
- Tsakanyan R.A. 2023, The Nairian Campaign of Tukulti-Ninurta I (1242-1206 BC) in the Context of the Conquests in the First Three Years of his Reign, Journal of Ancient History and Archaeology, N X/1, p. 5-9.
- von Soden W. 1969, Grundriss der akkadischen Grammatik, Analecta Orientalia 33/47, Roma, «Pontificium Institutum Biblicum», XXVII+274 P.
- Weidner E. 1959, Die Inschriften Tukulti-Ninurtas I und seiner Nachfolger, Archiv für Orientforschung, Beiheft, N 12 (Graz), XVI + 68 P., 12 p. of pl.
- Wilhelm G., Boese J. 1987, Absolute Chronologie und die hethitische Geschichte des 15. und 14. Jahrhunderts v. Chr., In: P. Åström (ed.). – High, Middle or Low? Acts of an International Colloquium on Absolute Chronology held at the University of Gothenburg 20th–22nd August 1987, Part 1. Gothenburg, S. 749117.

ԱՍՈՐԵՍՏԱՆԻ ԱՐՔԱ ԹՈՒԿՈՒԼՏԻ-ՆԻՆՈՒՐՏԱ I-Ի (Մ.թ.ա. 1242-1206 թթ.) ՆԱԻՐՅԱՆ ԱՐՇԱՎԱՆՔԸ

Ռուսլան Ֆականյան

Ամփոփում

Միջին ասորեստանյան շրջանի ամենահզոր տիրակալներից մեկի՝ Թուկուլտի-Նինուրտա I-ի (մ.թ.ա. 1242-1206 թթ.) գահակալության սկզբի նշանակալից իրադարձություններից է հաղթական ռազմական արշավը «Նաիրի երկրների (KUR.KUR. *Na-irri*)» դեմ: Այն քննարկել ենք Թուկուլտի-Նինուրտա I-ի գահակալության առաջին երեք տարիներին հյուսիս-արևմտյան ուղղությամբ իրականացված ծավալապաշտական քաղաքականության համատեքստում: Թուկուլտի-Նինուրտա I-ի արձանագրությունների ուսումնասիրությունը հստակ ցույց է տալիս, որ մ.թ.ա. մոտ 1240/39 թթ., ապստամբ Շուբարուի, Ալզիի, Ամադանուի և շրջակա տարածքներ ներխուժումից

հետո ասորեստանցիների տիրապետության սահմանները հասել են Տավրոսի լեռները, որոնցից այն կողմ գտնվում էին «Նաիրիի երկրները»: Թեև իր արձանագրության մեջ Թուկուլտի-Նինուրտա I-ը Նաիրին անվանում է «անհայտ երկիր» (*Na-i-ri ana KUR la i-du-ú*), այնուամենայնիվ, միանգամայն հնարավոր է, որ Նաիրին հակասորեստանյան դաշինքի մասնակիցներից մեկն է եղել և որոշակի դեր է խաղացել Շուլմանու-աշարեդի (Սալմանասար) I-ի դեմ (մ.թ.ա. 1272-1243 թթ.) Ալզիի ապստամբության ժամանակ: Հավանական է, որ Նաիրիի հակասորեստանյան դիրքորոշումը պայմանավորված էր Տավրոսի անցուղիները վերահսկելու և Ալզին Ասորեստանի հարձակումների դեմ անվտանգ գոտու վերածելու ցանկությամբ:

Ասորեստանի նկատմամբ թշնամաբար տրամադրված «Նաիրյան» ճամբարի «40 երկրների թագավորների» համախմբման փաստը վկայում է այն մասին, որ իշխող Նաիրյան շրջանակները ժամանակ են ունեցել միավորելու իրենց ուժերը Ասորեստանի դեմ: Թուկուլտի-Նինուրտա I-ի կառավարման առաջին երեք տարիների ռազմական արշավների և շինարարական աշխատանքների վերաբերյալ արձանագրությունների ուսումնասիրությունը թույլ է տալիս ենթադրելու, որ Թուկուլտի-Նինուրտա I-ը ներխուժել է «Նաիրիի երկրներ» իր գահակալության չորրորդ տարում, այսինքն՝ մ.թ.ա. մոտ 1239/1238 թ.:

Բանալի բառեր՝ Ասորեստան, Թուկուլտի-Նինուրտա I, Հայկական լեռնաշխարհ, Նաիրի, Ալզի, Էլիսի-Թեշուբ, արձանագրություն:

НАИРИЙСКИЙ ПОХОД АССИРИЙСКОГО ЦАРЯ ТУКУЛЬТИ-НИНУРТЫ I (1242-1206 ГГ. ДО Н.Э.)

Руслан Цаканян

Резюме

Знаменательным событием начала правления Тукульти-Нинурты I (1242-1206 гг. до н.э.), одного из самых могущественных правителей среднеассирийского периода, является победоносный военный поход против «*стран Наури*» (KUR.KUR. *Na-i-ri*). Это событие мы рассмотрели в контексте экспансионистской политики, проводимой в северо-западном направлении в первые три года правления Тукульти-Нинурты I. Изучение данных надписей Тукульти-Нинурты I показывает, что около 1240/39 г. до н.э., после вторжения мятежных Шубару, Алзи, Амадану в прилегающие районы, границы ассирийского владычества расширились до Таврских гор, за которыми простирались «*страны Наури*». Хотя и в своей надписи Тукульти-Нинурта I Наури называет «*неизвестной страной*» (*Na-i-ri ana KUR la i-du-ú*), но, вполне возможно, что Наури был одним из членов антиассирийского союза и сыграл определенную роль в алзиском восстании против Шульману-Ашарреда (Салманасар) I (1272-1243 гг. до н.э.). Вероятно, антиассирийская позиция Наури была связана со стремлением контролировать Таврские перевалы и превращением Алзи в зону безопасности в случае нападения ассирийцев.

Факт консолидации правителей 40 стран враждебного Ассирии «*Наирийского*» лагеря свидетельствует о том, что правящие наирийские круги успели объединить свои силы против Ассирии. Исследование надписей о военных походах и строительных работах первых трех лет правления Тукульти-Нинурты I позволяет предположить, что Тукульти-Нинурта I вторгся в «*страны Наири*» на четвертом году своего правления, т.е. около 1239/ 1238 гг. до н.э.

Ключевые слова – Ассирия, Тукульти-Нинурта I, Армянское нагорье, Наири, Алзи, Эхли-Тешуб, надпись.

THE NAIRIAN CAMPAIGN OF THE ASSYRIAN KING TUKULTI-NINURTA I (1242-1206 BC)

Ruslan Tsakanyan

Abstract

One of the significant events of the beginning of the reign of Tukulti-Ninurta I (c. 1242-1206 BC), one of the most powerful rulers of the Middle Assyrian period, was the victorious military campaign against the "*the lands of Nairi* (KUR.KUR. *Na-i-ri*)". We discuss this event in the context of the expansionist policy of Tukulti-Ninurta I in the north-western direction in the first three years of his reign. The study of these inscriptions of Tukulti-Ninurta I clearly shows that c. 1240/39 BC, after the invasion of the rebellious Šubarû, Alzi, Amadanu and the surrounding areas, the borders of Assyrian rule reached the Taurus Mountains, beyond which were "*the lands of Nairi*". Although in his inscription Tukulti-Ninurta I called Nairi "*an unknown land (Na-i-ri ana KUR la i-du-û)*", nevertheless, it is quite possible that Nairi was one of the participants in the anti-Assyrian alliance and played a certain role in Alzian uprising against Šulmānu-ašarêd (*Shalmaneser*) I (c. 1272-1243 BC). It is likely that Nairi's anti-Assyrian position was due to the desire to control the Taurus passes and the transformation of Alzi into a safe zone against the Assyrian attacks.

The fact of the consolidation of the "*Kings of 40 lands*" of the "*Nairian*" camp hostile to Assyria indicates that the ruling Nairian circles had time to unite their forces against Assyria. The study of inscriptions on military campaigns and constructions in the first three years of the reign of Tukulti-Ninurta I suggests that he invaded the "*lands of Nairi*" in the fourth year of his reign, i.e. c. 1239/1238 BC.

Key words – Assyria, Tukulti-Ninurta I, Armenian Highlands, Nairi, Alzi, Eḫli-Tešub, inscription.